

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 372.48:373.1(477)

В.С. Бугрій

ЗМІСТ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ УКРАЇНИ (1958-1991 рр.)

У статті проаналізовано зміст краєзнавства у навчальних програмах з історії загальноосвітніх шкіл України у 1958-1991 рр. Встановлено, що програми орієнтували учителів на вивчення історії рідного краю як у навчальній так і у позаурочній роботі. Протягом досліджуваного періоду була остаточно сформована модель структурування змісту краєзнавчого матеріалу. Він, з одного боку, доповнював знання основ історичної науки, а з іншого, став самостійною змістовою одиницею цієї галузі знань.

Ключові слова: історичне краєзнавство, загальноосвітня школа, зміст освіти, навчальні програми.

В статье проанализировано содержание краеведения в учебных программах по истории общеобразовательных школ Украины в 1958-1991 гг. Установлено, что программы ориентировали учителей на изучение истории родного края как в учебной так и во внеурочной работе. В течение исследуемого периода была окончательно сформированная модель содержания краеведческого материала. Он, с одной стороны, дополнял знание основ исторической науки, а с другой, стал самостоятельной смысловой единицей этой области знаний.

Ключевые слова: историческое краеведение, общеобразовательная школа, содержание образования, учебные программы.

The article analyzes the contents of historic country study in the History curriculum of secondary schools of Ukraine in 1958-1991's. It determines that till the mid 60's there were no particular country study topics and classes in school curricula on History. At the same time, it was planned to study the material, which presented some particular regions of Ukraine and it was very important for the history of the whole USSR. The historic material increase in some regions was connected with the inclusion of questions on History of Ukrainian SSR in the curriculum of 7-8 forms. The curriculum paid attention to the need of complete usage of regional history in the academic, educational and extra-curricular activities of students. The material about native lands had to stimulate the ideas of continuous progressive development of Soviet society.

In the mid 60's there have been substantial changes in the contents of the Historic study in schools. They were provoked by the new teaching programs focused on full reflection of the science, technology and culture inventions. The theme "Our Land" appeared in school History curriculum for the first time. The themes were grouped according to the chronological-topical principal. In the 7-10th grades 12 separate lessons of regional History were taught. Introduction of the lessons "Our Land" proves the recognition of the special cognitive and educational role of a component of historical science - regional history. This allowed the students to form a coherent system of ideas about the historical development of the region. The country study as a piece of historical event maintained in the history curriculum.

Obviously, the country study in the curricula of history was represented by independent topics "Our Land" and learning events of local character that have general historical significance and were dispersed in different topics of historical courses. Practically, the position of country studies in the curriculum of history did not change until the late 80's. With the introduction of 11-year study course the number of classes "Our Land" in 8-11 grades really increased. The same happened with the course «Episodic narrations about the history of the USSR» (Grade 5).

To differentiate learning in the second half of the 60's optional subjects were introduced. The optional courses content are divided into those that were aimed at studying only the immediate environment, and those in which country study component acted out as didactic material. With the introduction of optional courses country study was presented not only at the macro level - in national curriculums, but also at the micro level - the optional courses at each school.

Thanks to the introduction of topics on the history of country study to the school curriculums of national history, the appearance of regional studies optionals there was a significant expansion of training facilities in historic study within the entire Ukraine. During the 60-80th the structuring model and contents were finally in the curricula. On the one hand, they completed the basic knowledge of history, on the other hand, they became an independent unit of this sphere of knowledge.

Key words: historical studies, secondary school, content, curricula.

Постановка проблеми. Шкільне історичне краєзнавство є одним із важливих засобів всебічного розвитку та становлення особистості як патріота і громадянина України. Особливого значення краєзнавство набуває в умовах сьогодення, коли спостерігаються піднесення національної самосвідомості, невпинне зростання інтересу до української історії та культури. Тому вивчення педагогічного доробку та його творче використання суттєво сприятиме подальшому розвитку краєзнавчого руху, поглибленню пізнавального інтересу учнів до рідного краю як складової України, виховання в учнівської молоді поваги і шанобливого ставлення до історико-культурної спадщини, пробудженню почуття національної свідомості, любові та поваги до своєї Батьківщини.

Аналіз актуальних досліджень. Педагогічним аспектам розвитку шкільного краєзнавства в Україні присвячені роботи О. Баркова, В. Борисова, М. Мілонова, А. Даринського, В. Корнеєва, В. Обозного, М. Откаленка, І. Пруса, та ін. Окремі питання сучасної історичної освіти висвітлені в монографіях А. Зякун, С. Нікітчиної, О. Пошетун. Історію розвитку шкільного краєзнавства у різні періоди досліджували Л. Войтова, О. Корнеєв, М. Костриця, Н. Рудницька, М. Соловей, О. Тімець.

Певні напрями шкільного краєзнавства розглядалися в історико-педагогічних дослідженнях Л. Бабенко, В. Бенедюк, Я. Верменич, Н. Побірченко, О. Сухомлинської.

Мета статті – проаналізувати зміст краєзнавства у навчальних програмах з історії загальноосвітніх шкіл України у 1958-1991 рр.

Виклад основного матеріалу. Після прийняття у 1958 р. Закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (грудень 1958 р.) та відповідного Закону Верховної Ради УРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (квітень 1959 р.) в Україні запроваджувалася восьмирічна школа, замість загальнообов'язкової – семирічної. Передбачалося, що навчально-виховна робота у ній будуватиметься на поєднанні вивчення

основ наук, політехнічного навчання і трудового виховання, широкого залучення школярів до доступних у їх віці форм суспільно корисної праці [2, с. 229].

Нова програма з історії 1959 року характеризувалася значними змінами у структурі викладання історичних курсів: у 5–6 класах вивчалася історія стародавнього світу та середніх віків, у 7–8 класах – історія СРСР і УРСР з короткими відомостями з історії зарубіжних країн в новий і новітній час, а також Конституція СРСР. У 9–11 класах викладався поглиблений курс історії СРСР [8, с. 6]. Стосовно краєзнавства у програмі вказувалося на необхідність «не залишати поза увагою вивчення історії рідного краю» [8, с. 25]. При цьому йшлося про всебічне використання краєзнавства – у навчальній, виховній і позакласній роботі учнів. Пояснювальна записка програми звертала увагу на те, що на уроках матеріал про рідний край мав сприяти формуванню переконань про постійний прогресивний розвиток радянського суспільства: «Одним з найкращих засобів глибокого розкриття історії українського народу є широке залучення конкретного місцевого матеріалу, зокрема яскравих фактів про героїчне минуле рідного краю, про боротьбу трудящих за перемогу Радянської влади в краї, про успіхи трудящих рідного колгоспу, заводу, міста, села, району, області в боротьбі за виконання рішень XXI з'їзду КПРС, за побудову комуністичного суспільства» [8, с. 19].

У основній частині програми самостійних краєзнавчих тем або уроків не передбачалося. Але у той же час планувалося вивчення матеріалу, який був краєзнавчим для окремих регіонів України і мав велике значення для історії усього СРСР. Наприклад, у темі № 8 для 7 класу «Розклад кріпосництва в Росії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.)» окремий розділ присвячувався Кримській війні 1853–1855 рр. До нього входили такі питання: «Причини Кримської війни. Героїчна оборона Севастополя. П. Нахімов. Відсталість самодержавно-кріпосницької Росії – основна причина її поразки у війні. Наслідки Кримської війни» [8, с. 40].

Значне збільшення обсягу краєзнавчого

матеріалу було пов'язане також із включенням до програм 7–8 класу питань з історії УРСР. У вищезгаданій темі № 8 програми для 7 класу, містився розділ «Західноукраїнські землі під гнітом Австрійської імперії». Він був орієнтований на такий зміст історичної інформації про цей регіон: «Колоніальна політика Австрійської монархії в західноукраїнських землях. Визвольна боротьба в Галичині та Буковині. Л. Кобилиця» [8, с. 40].

Виховний потенціал краєзнавства програма з історії пропонувала реалізовувати шляхом вивчення прикладів героїчної діяльності земляків: «Велике виховне значення має яскравий показ на конкретних прикладах героїчної участі у війні радянської молоді як на фронті, так і у ворожому тилу. Слід розповісти учням про подвиги молодогвардійців, членів «Партизанської іскри» та багатьох інших молодих патріотів» [8, с. 47]. Крім того, програма передбачала, що місцевий матеріал мав служити ідеологічним цілям, виступаючи засобом порівняння відсталого минулого на користь величчя сучасного: «Співставлення дореволюційного минулого краю з сучасними досягненнями розкриє на конкретному, близькому учням матеріалі величчя ідей комуністичної партії, перетворених в життя» [8, с. 25].

Учителі повинні були вибирати з історії свого краю лише найбільш яскраві і характерні факти, які б підтверджували основні положення і висновки. Краєзнавчий матеріал мав подаватися у короткому викладі, оскільки, як наголошувалося у програмі, «на уроці він грає лише допоміжну роль, ілюструє на місцевому матеріалі основні події із історії країни в цілому. Велике значення при цьому має ознайомлення школярів з місцевими революційними та історико-культурними пам'ятками, організація шефства над ними, широке використання пам'яток у навчально-виховній роботі» [9, с. 24].

Більш детально ніж раніше, у новій програмі з історії викладався зміст позаурочної краєзнавчої роботи. У пояснювальній записці основна увага зверталася на суспільно корисну історико-краєзнавчу роботу до якої відносилася організація шкільного

музею, екскурсії на промислові підприємства та в колгоспи, участь у археологічних розкопках, охорона історичних пам'яток, догляд за могилами воїнів [8, с. 25]. Таким чином особливістю нової шкільної програми з історії було включення у її зміст краєзнавчого матеріалу. Цей документ орієнтував учителів на вивчення історії рідного краю як у навчальній так і у позаурочній роботі. Але при цьому краєзнавству відводилася лише додаткова роль для засвоєння загальноісторичного матеріалу.

Починаючи із середини 60-х рр. перед школою було поставлене завдання вивести зміст освіти на рівень світових стандартів відповідно до потреб науково-технічного прогресу. Нормативні документи ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР в галузі освіти, прийняті у другій половині 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст., хоча в цілому і означали відхід від основних положень Закону про школу 1958 р., проте зберігали і доповнювали напрямки краєзнавчої роботи. У Постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 10 листопада 1966 р. «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» підтверджувалася пріоритетність виробничих знань, наголошувалося на необхідності систематичного проведення у восьмирічних та середніх школах професійної орієнтації школярів шляхом ознайомлення їх з різними галузями народного господарства та культури, підприємствами, колгоспами, радгоспами та закладами, найбільш поширеними професіями [5, с. 93-94].

У зв'язку з цим перед краєзнавством ставилося завдання сприяти гармонійному розвитку особистості шляхом засвоєння знань, умінь та виховання школярів. Для цього значно розширювалася змістова база краєзнавства. Передбачалося, що воно буде представлено не лише у шкільних програмах, а й у позанавчальній діяльності учнів. Так, Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 20 червня 1972 р. «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді та подальший розвиток загальноосвітньої школи» звертала увагу на заохочення створення та діяльності таких добровільних товариств, що вивчали рідний край, як «Юний патріот» та інші

[4, с. 100].

Таким чином, постанови 1966 та 1972 рр. розширювали зміст краєзнавчої роботи, передбачаючи залучення підростаючого покоління до вивчення не лише виробництва, а і пам'яток історії рідного краю. Після їх прийняття посилилася дидактична роль краєзнавства у шкільних програмах. Важливою ознакою цього стала поява у шкільному курсі історії з 1967–1968 навчального року самостійної змістової одиниці - теми «Наш край». У пояснювальній записці до навчальної програми з історії вказувалося на те, що вона складена таким чином, щоб передбачити відповідний час на вивчення необхідного краєзнавчого матеріалу [7, с. 9]. Групування уроків з історії рідного краю здійснювалося за хронологічно-тематичним підходом відповідно до базового змісту навчальної програми. Для 7–10 класів планувалося проведення 12 самостійних уроків з вивчення місцевої історії. Вони були розподілені по класам та мали наступну періодизацію:

7 клас

1. Наш край у давнину. Перші відомості з історії нашого краю.
2. Наш край у період середньовіччя (до XIV ст.).
3. Наш край в XIV – на початку XVII ст.
4. Наш край у XVII – першій половині XVIII ст.
5. Наш край у другій половині XVIII ст.

8 клас

6. Наш край у першій половині XIX ст.
7. Наш край у другій половині XIX ст.

9 клас

8. Наш край на початку XX ст.
9. Наш край в роки громадянської війни.
10. Наш край в роки соціалістичного будівництва.

10 клас

11. Наш край в роки Вітчизняної війни.
12. Наш край в роки завершення будівництва соціалістичного суспільства.

Запровадження уроків «Наш край» мало безсумнівне позитивне значення для розвитку шкільного краєзнавства, оскільки визнавалася особлива пізнавальна і виховна роль одного із його складових – історії

рідного краю. Це давало можливість сформувати в учнів цілісну систему уявлень про історичний розвиток свого регіону. Зберігав свою присутність у програмі з історії і краєзнавчий матеріал, який розглядався у якості загальноісторичної події або її частини. Наприклад, у темі 2 «Початок дворянського етапу в російському визвольному русі. Повстання декабристів» (8 клас) обов'язковим для вивчення було повстання Чернігівського полку в Україні [7, с. 40].

Проте, частина методистів продовжувала розглядати краєзнавчий матеріал лише як службовий, що мав сприяти вирішенню загальних завдань навчання історії. Наприклад, автор посібника з методики викладання історії в школі О. Вагін з цього приводу писав: «залучення краєзнавчого матеріалу в курсі історії не є самоціллю, а служить вирішенню загальних завдань навчання історії: розкриттю на місцевому матеріалі загальних рис і закономірностей розвитку країни, показу ролі та участі населення рідного краю у найважливіших подіях, усвідомленню зв'язків рідного краю з життям країни, виховання через вивчення рідного краю радянського патріотизму, а не обласного партикуляризму» [1, с. 295].

Становище краєзнавства у програмах з історії практично не змінювалося до кінця 80-х рр. З переходом на 11-річне навчання у школі відбулося збільшення кількості уроків «Наш край» у 8–11 класах. Теж саме стосувалося і курсу «Епізодичні розповіді з історії СРСР» (5 клас). Кількість краєзнавчих уроків у ньому протягом 80-х рр. зросла з 2 до 6, вони мали такий зміст і періодизацію: 1. Наш край у далекому минулому. 2. Пам'ятки культури XV–XIX ст. на території рідного краю. 3. Боротьба робітників і селян проти пригноблених у рідному краї. 4. Наші земляки – учасники Великого Жовтня і громадянської війни. 5. Наші земляки – активні учасники Великої Вітчизняної війни. 6. Рідний край у дванадцятій п'ятирічці [10, с. 7-9].

Отже, краєзнавство у шкільних програмах з історії було представлене самостійними темами «Наш край» та подіями місцевого характеру, які мали загальноіс-

торичне значення і були розосереджені по різним темам історичних курсів.

Після виходу у листопаді 1966 року Постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по подальшому покращенню роботи середньої загальноосвітньої школи» запроваджувався такий вид навчальної діяльності як факультативи. У розробленій для їх проведення «Програмі факультативних занять з історії», випущеної видавництвом «Радянська школа» у 1967 році учителям дозволялося будувати свою роботу виходячи із власних інтересів та в залежності від можливостей учнів і наявності історичних джерел. У цьому документі говорилося: «Програма факультативного курсу є примірною. Учитель залежно від інтересів учнів, рівня їх підготовки може обрати для детального вивчення не всі розділи і теми, а лише окремі з них, організовуючи при цьому більш поглиблений розгляд обраного матеріалу» [6, с. 4]. Більшість факультативів з історії спрямовувалися на вивчення історії рідного краю. Наприклад, уже в 1967 р. у 104 школах України були створені факультативні групи з дослідження минулого свого регіону [11, с. 32]. Отже, із запровадженням факультативних курсів краєзнавство було представлено не лише на макрорівні – у загальнодержавних програмах, а й на мікрорівні – у програмах факультативних курсів окремих шкіл.

За своїм змістом факультативні курси поділялися на ті, що були спрямовані на вивчення виключно найближчого оточення, і ті, у яких краєзнавчий компонент виступав у якості дидактичного матеріалу. Так, проблематика факультативних курсів з історії для 7-10 класів включала 21 тему, із яких одна – «Історія рідного міста, краю», безпосередньо стосувалася краєзнавчих досліджень. Більшість інших тем включалися у запропоновану тематику, у тому числі, завдяки суттєвому забезпеченню їх краєзнавчим матеріалом та з урахуванням значного досвіду краєзнавчої роботи, накопиченого учителями [3, с. 56].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, впродовж 1958-1991 років в Україні відбулися суттєві зміни у змісті шкільного історичного краєзнавства.

Вони були обумовлені переходом на нові навчальні програми, орієнтовані повніше відображати досягнення науки, техніки і культури. Особливе значення мало введення до шкільної програми з історії тем «Наш край». У такий спосіб краєзнавство перетворювалося із допоміжного засобу опрацювання окремих питань програми у обов'язкову частину навчального процесу та самостійний об'єкт вивчення. Це давало можливість сформуванню в учнів цілісну систему уявлень про історичний розвиток свого регіону. З метою диференціації навчання у другій половині 60-х рр. були запроваджені факультативи. За своїм змістом факультативні курси поділялися на ті, що були спрямовані на вивчення виключно найближчого оточення, і ті, у яких краєзнавчий компонент виступав у якості дидактичного матеріалу. Завдяки запровадженню тем з історії рідного краю до шкільного курсу вітчизняної історії, появи краєзнавчих факультативів відбулося суттєве розширення навчальної бази шкільного історичного краєзнавства в межах усієї України. Протягом 60-80-х рр. була остаточно сформована модель структурування та змісту історичного краєзнавства у шкільних програмах. Воно, з одного боку, доповнювало знання основ історичної науки, а з іншого, стає самостійною змістовою одиницею цієї галузі знань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вагин А. А. *Методика обучения истории в школе* / Вагин А. А. – М.: Педагогика, 1972. – 351 с.
2. Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР // *Керівні матеріали про школу* / [упоряд.: С. В. Бабич, В. О. Вікторов, С. П. Заволока]. – К.: Радянська школа, 1962. – 386 с.
3. Кинкулькин А. Т. *Основное содержание и организация занятий в 1967-1968 учебном году* / А. Т. Кинкулькин, Г. В. Клокова // *Преподавание истории в школе*. – 1967. – № 4. – С. 46-63.
4. *О завершении перехода ко всеобщему среднему образованию молодежи и дальнейшему развитию общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 20 июня 1972 г. № 463* // *Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов*. – М.: Юридическая литература. – 1987. – С. 98-100.
5. *О мерах дальнейшего улучшения работы средней общеобразовательной школы. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 10*

ноября 1966 г. № 874 // Народное образование в СССР. Сборник нормативных актов. – М.: Юридическая литература. – 1987. – С. 93-97.

6. Програма факультативних занять з історії. – К.: Радянська школа, 1967. – 29 с.

7. Програми восьмирічної і середньої школи на 1968-1969 навчальний рік. Історія. – К.: Радянська школа, 1968. – 96 с.

8. Програми восьмирічної школи. Історія. 5-8 класи. – К.: Радянська школа, 1959. – 52 с.

9. Программы восьмилетней школы. История. – М.: Просвещение, 1964. – 64 с.

10. Программы для средних учебных заведений. История. 5-11 классы. – К.: Радянська школа, 1989. – 97 с.

11. Уховская П. Л. Первый опыт факультативных занятий в школах УССР / П. Л. Уховская // Преподавание истории в школе. – 1968. – № 5. – С. 31-36.